

Ивайла ПОПОВА

Софийски университет „Св. Климент Охридски“, България

ЗАПАДНИТЕ БАЛКАНИ (ЗЕМИТЕ НА АЛБАНИЯ) ПРЕЗ XV ВЕК В ТЕКСТОВЕТЕ НА ЗАПАДНИ ПЪТЕШЕСТВЕНИЦИ

Ivayla POPOVA

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

THE WEST BALKANS (THE ALBANIAN LANDS) DURING THE LATE 15TH CENTURY BASED ON WESTERN TRAVELLERS’ NOTES

The purpose of the present article is to scrutinize some curious details concerning the Balkans to be found in the western travel notes during the 15th century. Our attention was primarily concentrated on the data provided by Roberto Sanseverino, Alessandro Ariosto, Santo Brasca, Bernard von Breidenbach, Konrad Grynemberg, and Arnold von Harff. The travellers listed above provide rather intriguing information concerning specific customary practices, language, religion, manufacture, costume, agriculture, trade, wine production, etc. In this study we focus on data about the lands of Albania and their cities, on the texts describing actual political situation, there included the administration and taxation, the fear of the Ottoman omnipotence, the eventual military opportunities, coeval events or such of the recent past.

Keywords: Travellers, pilgrims, Adriatic, Dalmatia, Albania, islands, fortifications, ships, cities, agriculture.

В настоящата статия ще се спрем на разказите на някои от поклонниците, тръгнали от Западна Европа към Светите места. Те преминават покрай Адриатическото крайбрежие с кораби, като най-често това са венециански галери. Пътят им обикновено води през Истрия – Умаго, Пореч, Пула и оттам през Далмация – Задар, Шибеник, Трогир, Сплит, Хвар, Корчула, Дубровник, покрай албанските брегове и нататък през Корфу, Модон, Родос, Кипър, до Светата земя. В зависимост от специфичните им нужди, както и от условията – насрещни ветрове, безветрие, бури, чумни епидемии и т.н., поклонниците спират на различни места по крайбрежието и правят кратко описание на населеното място. Обект на интерес в това изследване ще бъдат градовете на Албания, които не са споменавани често от пътешествениците. В тази статия ще разгледаме текстовете на Роберто Сансеверино (1458), Алесандро Ариосто (1476–1479),

Санто Браска (1480 г.), Бернард фон Брайденах (1483–1484), Конрад Грюнемберг (1486), Анонимен германски дребен благородник (1494), Арнолд фон Харф (1496–1499). Преди да преминем към конкретните сведения, ще представим накратко поклонниците.

Роберто да Сансеверино е роден през 1418 г. и умира през 1487 г. Той е племенник на Франческо Сфорца, херцог на Милано (1450–1466), комуто служи като военен командир през 40-те и 50-те години на XV в. След поклонничеството си до Светата Земя през 1458 г. продължава военната си служба в полза на неаполитанския крал Фердинанд/Феранте I (1458–1494), а после на Флоренция. През 1471 г. отново служи на Милано, този път на херцог Галеацо Мария Сфорца (1466–1476). През 1482 г. е нает от Венеция и участва във войната срещу Ферара. Умира по време на битка през 1487 г., водейки венециански войски срещу Сигизмунд Хабсбургски, ерцхерог на Австрия (1477–1496).

Александро Ариосто е роден през първата половина на XV в. във Ферара в благородническа фамилия. Влиза в ордена на францисканците, след като първоначално е получил добро образование. През 1463 г. отива в Палестина като мисионер. През 1475 г. е изпратен от папа Сикст IV (1471–1484) в Ливан при маронитите¹. Заминава от Венеция през 1476 г., минава през Триполи в Сирия и оттам отива в Ливан, за да се срещне с Патриарха на маронитите и да предаде даровете, изпратени от папата. През октомври същата година се връща в Кипър, а после отново отива в Палестина, като на 10 октомври 1477 г. е в Йерусалим. През 1478 г. предприема пътуване до Синай, където получава като дар мощи от Св. Катерина, които носи в Европа. След като турците превземат Отранто през 1480 г. става проповедник за кръстоносен поход в областите Емилия и Романия през периода 1480–1482 г. Няма сведения кога умира, вероятно след 1485 г., откогато има запазена кореспонденция между него и негов племенник.

Санто Браска, роден в Падуа в края на 1444 г. или началото на 1445 г., умира след 10 дек. 1522 г. Той служи в Миланския двор първоначално на Франческо, а в последствие и на Галеацо Мария Сфорца. През април 1480 г. се отправя на поклонение в Йерусалим (Santo Brasca 1966: 43–158). Съществуват още две описания на същото пътуване до Светата Земя на доминиканския монах Феликс Фабри (Felix Fabri 1843–1849; Deutsche Reiseberichte 2002, № 80 и 88)² и на един анонимен французин (Schäfer 1882). Санто Браска отплава на 5 юни 1480 г. за Йерусалим на галерата *Контарина*, собственост на добре известния Агостино Контарини, тогава 59 годишен, вече с дълга военноморска кариера (Cardini 2002: 273). На галерата Санто Браска открива още редица

¹ Християни в Ливан, признаващи върховенството на папата.

² Феликс Фабри е доминикански монах, професор е по теология и философия и осъществява две поклонничества до Светата Земя – през 1480 г. и през периода 1483 – 1484 г., за които оставя подробен разказ.

поклонници – между тях са Феликс Фабри и епископът на Женева, Джовани Лодовико да Савоя.

Бернард фон Брайденбах през периода 1483–1484 г. пътува до Светата Земя. Той е от благородническо потекло, роден е през 1440 г. и умира през 1497 г. Доктор е по право от университета в Ерфурт. Брайденбах е свещеник в катедралата на град Майнц. Неговото *Пeregринацио* е първата илюстрирана книга на пътешественик, която е отпечатана през 1486 г. в Майнц, първо на латински, през февруари, и после на немски, през юни (Ivins 1919: 215–221; Bernhard von Breydenbach 1999).

В това пътуване (1483–1484 г.) участват още много поклонници, които са оставили паралелни сведения: Феликс Фабри, доминикански монах, професор по теология и философия, два пъти пътувал до Светата Земя, Паул Валтер Гуглинген, Георг фон Гумпенберг и Конрад Бек (Deutsche Reiseberichte 2002; Felix Fabri № 80 и 88; Paul Walter Guglingen № 84, Georg von Gumpfenberg № 85, Konrad Beck № 86, Bernhard von Breydenbach № 87).

Името на **Конрад Грюнемберг** се среща за първи път през 1442 г. като *баумайстер* – *строител* в град Констанц, който участва също в градския съвет (в периода 1454–1462 г.) и няколко пъти е бюргермайстер – кмет на Констанц. Занимава се с хералдика и издава книга за гербовете (Stillfried-Alcantara 1875–1884). През 1485 г. в документи на Градския съвет на Констанц се споменава вече като рицар. На 22 април 1486 г. заминава на поклонение към Светите места, където в Йерусалим става рицар в Ордена на Св. Гроб, за което поклонничество оставя подробен разказ (Konrad Grynemberg 1912; Konrad Grynemberg 2005; Konrad Grünemberg 2011). В пътуването през 1486 г. освен патрицият от Констанц, **Конрад Грюнемберг**, се включват и херцог Йохан фон Байерн, граф Вилхелм фон Верденберг и още множество участници. Качват се на кораб във Венеция и оттам преминават през Пореч, Задар, Шибеник, Лесна (Хвар), Корчула, Рагуза, Корфу, Модон, Крит, Кипър, Яфа, Йерусалим (Deutsche Reiseberichte 2002: № 92; Konrad Grynemberg 2005: 227–230).

В пътуването от 1494 г. до Светата Земя участва и **неизвестен по име германски дребен благородник**, оставил твърде любопитни сведения за албанското крайбрежие. Текстът безспорно представлява интерес за изследователите с нови подробности за Балканите и населението на полуострова (Anonymos 2007).

Арнолд фон Харф произхожда от стар аристократичен род от Долно-рейнската област. Роден е през 1471 г. Както се вижда от неговия текст, той е получил добро образование, има познания по география, история, езикознание. Също така се смята, че е владее латински и френски език. През 1496 г., когато е 25-годишен, предприема поклонничество до Светите места. След като преминава Италия, Египет, Арабия, Мадагаскар, някои страни в Югоизточна Азия, Палестина, Константинопол, българските, сръбските, албанските земи, Италия,

Испания, Франция и Нидерландия, се завръща в родината си през 1499 г. (Arnold von Harf 1860; Arnold von Harff 1946; Deutsche Reiseberichte 2002, № 111, 273–281).

В *Перегринацио* на германския поклонник **Бернард фон Брайденбах** личат знанията на европееца за географската карта и политическата ситуация на Балканите.

„От Рагуза, в посока към Корфу, гореспоменатия град, има два града, разположени на 30 мили от Рагуза, от които единият е Катера (Котор), а другият се нарича Будва, където свършва Славония и започва Албания. Един поток със сладка вода, хубава за пиене, се влива в морето до един град, който се нарича Коцора по своето антично име, но днес италианците го наричат Скутари (Шкодра), който е отдалечен от морето на 25 мили и е подчинен на Великия Турчин от няколко години (Bernhard von Breydenbach 1999). Шкодра е подчинена на турците от Мехмед II през 1479 г., преди това е под властта на венецианците, които плащат по 10 000 дуката на година, за да запазят търговските си привилегии (Матанов 2002: 537; Fine 1994: 600; Мантран 1999: 112; Setton 1978: II, 328).

Основните спирки по албанското крайбрежие за поклонниците са Драч, дн. Дуръс и Валона, дн. Вльора. Повечето от поклонниците отбелязват, че Валона е под османска власт, тя пада още през 1417 г. (Мантран 1999: 70). За Драч някои от пътешествениците отбелязват античното име на града, Епидамн. Драч е под властта на Венеция след Четвъртия кръстоносен поход, след това е под властта на Епир, после на Сърбия през първата половина на XIV в. След смъртта на Стефан Душан през 1355 г. попада в ръцете на албанската фамилия Топия, а от 1392 г. се връща отново под венецианска власт. Обсаждан е от Мехмед II през 1466 г., но пада под османска власт едва през 1502 г. (Мантран 1999: 124).

Върху земите и градовете на Албания се спира в текста си и **Санто Браска**. И той отбелязва, че едни от градовете вече принадлежат на турците (Улцин³, Шкодра, Валона), а други са все още под венецианска власт (Драч).

„Сряда по изгрев, 21 юни, отплавахме минахме край град Катаро, Будва и Антивари. И тук започва Албания. После открихме Дулчино (Улцин) и Скутри (Шкодра), държани от Турчина (Santo Brasca 1966: 55, § 29). Четвъртък, 22 юни, продължавайки нашия път, ... и се намираме пред град Дурацо също в Албания, твърде древен град и подчинен на твърде знатната Синьория на Венеция. После... се откриха планините на Валона, принадлежаща на Турчина, в която Валона имаше 100 платна [тоест кораба] на споменатия Турчин... (Santo Brasca 1966: 55, § 30).

³ Градът е под властта на албанската фамилия Балшичи през втората половина на XIII в., през 1405 г. венецианците го превземат и остава под тяхна власт до 1571 г., когато попада в ръцете на османците.

Друг поклонник, германецът **Конрад Грюнемберг**, също отбелязва албанските градове, посочвайки принадлежността им – на венецианците или на турците.

„Минахме покрай град Будва и още един град, наричан Катера (Котор). този град лежи на 30 мили по птичи полет [по права линия] от Рагуза. И това е мястото, както казват, от което започва Албания. Градът Сгатуре (Шкодра) лежи на 25 мили навътре в сушата. Венецианците го предадоха на турците, за да запазят мира.

Също така, недалеч от морето, един моряк ни каза, лежи Дурацо (Драч). Голям, но разрушен град, построен, както казва легендата, от император Константин. Няколко мили по-нататък по брега, на 200 мили след Рагуза, лежи град Ласелона (Валона). Той принадлежи на Великия Турчин (Konrad Grynemberg 1912: 42; Konrad Grynemberg 2005: 60).

Съвсем накратко, в духа на Итинерара си, **Алесандро Ариосто** също споменава за албанските градове, дава разстоянията между тях, посочва античните имена на някои от тях, както и лаконично излага последните за него политически събития – мира между Венеция и османците от 1479 г., според който Шкодра, остров Лемнос и Мани в Пелопонес са предадени от християнската република на османските турци.

„На 40 мили от него [от Рагуза] край град Катаро (Котор), стигаме в провинция Епир. 18 мили са до град Будва, от която по същия път се стига до Антивари и след още 18 мили се стига до Долценьо (Улцин). От който на 20 мили е крепостта Скодра, която сега простонародно се нарича Скутериум. Излизайки оттам на 40 мили е градчето на Алексий (Alessandro Ariosto 2007: 12) и след 40 мили в същата провинция се стига до град Дирахиум (Драч), някога много голям град, пълен с полусрутени развалини, където Цезар събрал войските да воюва с Помпей при Фарсала. От Драч се стига до Аполония, която сега се нарича Велона, която е краят на Адриатическия залив и отстои на 80 мили. Оттук е най-краткият път да се мине в Италия. През годината 1479 след сблъсъци с турците венецианците сключили мир, според който предали на турците Шкодра, о-в Лемнос, и полуостров Мани в Пелопонес с градовете и хората ... (Alessandro Ariosto 2007: 13).

Доста добре описва албанското крайбрежие на Балканите и **Роберто да Сансеверино** (Roberto de Sancto Severino 1999: 107–114), като се спира на *Dolzegno* (Улцин), *откъдето започва Албания, и откъдето започва властта на Турчина*, говори за Дурацо (Драч, Дуръс), *античен град, принадлежащ на презнатната Синьория Венеция*, където им дават нови сведения за Турчина, *който се готви да отиде в Моря, която е провинция на Гърция, част от нея [Моря] е на Синьорията на Венеция и част е на Владетеля на Гърция*; говорело се още, *че Той [Турчинът] е събрал голям брой войски, за да*

отиде в Круя, град в Албания, замък на господаря Скендербег, или да отиде в Негропонт (Roberto de Sancto Severino 1999: 110–111). Той не пропуска да отбележи и Валона, която е част от Албания, окупирана от турците, обитавана от християни (Roberto de Sancto Severino 1999: 112–113).

Роберто да Сансеверино пише по-специално за Драч, подробно разказва за неговите укрепления и за древната статуя на император на кон, за която пътешествениците предполагат, че е на император Константин Велики.

„Събота, 27 май...се откриха планините на Албания и стигнахме ...Котор, който е един град на синьорията на Венеция, не е голям обаче, но е хубав...

След вечеря, понеже казаният град [Драч] е твърде древен и има велики и великолепни неща, и ...отидохме да видим руините и искаше г-н Роберто и спътниците да отидат и да видят стените на споменатия град, който е построен на хълм, обаче не голям, близо до брега на морето, което го заобикаля от три страни. И покачени на споменатите стени, които са твърде големи, открихме една статуя на кон от бронз, с един император, който след размисъл, [решихме], че е император Константин (Roberto de Sancto Severino 1999: 106–107).

Разказът на германския поклонник **Бернард фон Брайденбах** също подробно описва Албанското крайбрежие, което се среща сравнително рядко в поклонническите текстове. В него Брайденбах отново демонстрира знанията си по история и география, както и за политическата ситуация в момента.

„Недалече от тук, близо до морето, се вижда един град, който по някое време бил разрушен, който се нарича Дурацо (Драч, алб. Дуръс), подчинен на Венеция, издигнат по времето на Константин Велики, който имал намерение да установи тук седалището на Кралството и императорския дворец, но по причина на безплодието на мястото, [седалището] било преместено там, където е днес Константинопол, също построен от него. На малко разстояние от Дурацо, на крайбрежието, има един друг град, чието име е Лавелона (Валона), под властта на Великия Турчин, град твърде добре укрепен и близо до него, има една река, в която Турчинът обичайно държи огромна флота от около 400 кораба (Bernhard von Breidenbach 1999: 27–28).

Този град е отдалечен на 200 мили от Рагуза. От този град преди няколко години Турчинът без срам и [като] бедствие за християните завладя Отранто (1480 г.), славен град, ..., град, добре укрепен и населен, разположен в Апулия, който принадлежи на Неаполитанеца (т.е. краля на Неапол⁴), и където убил всички вярващи, които се намирили там, Турчинът (освен това) разполовил на две с трион за дърво епископа⁵, който продъл-

⁴ Феранте I Арагонски, крал на Неапол от 1458 г. до 1494 г.

⁵ Стефано Петинели, убит на 20 октомври 1480 г.

жавал да изпълнява обреди на олтара (Bernhard von Breydenbach 1999: 27–28).

Подобна информация за Валона, за реката и за османското нападение над Отранто има и в текста на **Арнолд фон Харф**, който преминава покрай Балканите на път към Йерусалим през 1496 г. и на връщане през 1498/1499 г. минава през вътрешността на полуострова. Текстът на фон Харф гласи:

„От Дурацо до Сасено⁶ – 70 мили

*Ние доплавахме до там за 5 часа. Това е много хубаво пристанище. Сасено е малък остров на турците. На него има две малки гръцки капели, едната на нашата благословена Дева, другата наречена по името на св. Николай. По това време господарят на турците пуснал някои много хубави жребци на паша на този остров. От ляво на пристанището, на сушата, има много хубаво и голямо село наречено Велона, което има 2000 огнища⁷. Това село е в състояние да снабди Турския император със 700 конници, без да броим пехотата. Над това село има хубав замък на хълма, наречен Кано, който Турският император ползва за официална резиденция. При Велона има широка река със сладка вода, наречена Буйона⁸, която тече към Турция от север и се влива там в морето. Тя идва от Скутерим [Скутари], голям укрепен град, който турският император отне от властта на Венеция преди няколко години. Тук в Сасено има широко пристанище, в което турците винаги държат доста кораби (Arnold von Harf 1860: 65; Arnold von Harff 1946: 79). Преди четирнадесет години турците отплаваха от това пристанище, преплаваха за някакви си 6 часа 50 ломбардски мили до Апулия и Калабрия, принадлежащи на кралство Неапол. Те превзеха хубавия и голям град, наречен Идронтум (Хидрунтум – Отранто), с много други градове, които те владяха в продължение на една година и един ден (Arnold von Harf 1860: 66; Arnold von Harff 1946: 79–80)⁹. Хронологично по-ранен е текстът на Брайденбах, освен това с оглед на факта, че е публикуван още през 1486 г., дори бихме могли да предположим, че Харф е бил запознат с изданието на *Пегринуациото*.*

Както личи от цитирания пасаж, фон Харф дава много подробни сведения за Валона, която според него има 2000 къщи и е в състояние да осигури 700

⁶ Малък остров близо до Валона.

⁷ Тоест къщи, семейства.

⁸ Река Бояна. Само че Арнолд фон Харф бърка, защото р. Бояна се влива близо до Улцин, (Дулчино), не при Валона. Реката е плавателна, макар и да не е твърде дълга – 41 км. Близо до Валона се влива реката Вьоса – на 25 км северозападно от града.

⁹ Арнолд фон Харф бърка, защото р. Бояна се влива близо до Улцин (Дулчино), не при Валона. Реката е плавателна, макар и да не е твърде дълга – 41 км. Близо до Валона се влива реката Вьоса – на 25 км северозападно от града. Може би нея има предвид Брайденбах или посочва, че в пристанището е възможно да се събере голям османски флот.

конници за османската войска и още повече пехота. Авторът подчертава наличието на удобно пристанище в Сасено, постоянно пълно с османски кораби.

Арнолд фон Харф, освен че разказва накратко за албанското крайбрежие на Адриатика, се спира и на албанския език, който е твърде специфичен.

От Редуза до Дулчина (Дулчино, дн. Улцин) – 100 мили. Това е много хубав малък град, подчинен на венецианците. Намира са в провинция Албания.

От Дулчина до Дурацо (Драч, дн. Дурес) – 70 мили. Това е голям град, разрушен от турците, сега подчинен на Венеция. Този град се намира в Албания, където те също имат свои език, който е трудно да се запише, тъй като те имат също и свои букви в тази страна. Аз записах някои думи от албанската реч, които записах по-долу с наши букви (Arnold von Harff 1860: 65; Arnold von Harff 1946: 78).

Подобни сведения дава за албанските земи и **анонимният германски поклонник**, пътувал през 1494 г.: *...плават покрай хубави острови с много градове и замъци...и после стигат един град нарече Катера (Котор), и друг, наречен Будва. И видяхме един град наречен Кастел нуово (Херцег Нови). И пътуват към Корфу през земята Албания (Anonymos 2007: 154).*

Той посочва, че албанските градове са под османска власт, отбелязва доброто пристанище Валона, пълно с турски корби и пише, че в земите на Албания *лежат много градове и замъци, които всичките са турски. И видяхме един град, наречен Долсинга (Улцин), който е прекрасен, хубав и напълно застроен. ...после една планина Сасина или Сасейна (Сасено) и до това лежи един град, който се нарича Вилана (Валона), който е на турския император и в този град турците имат твърде много големи и малки кораби, галери и нефове и други видове...И от Будва до Вилана са 200 мили и видяхме една планина и зад нея лежи град стара Троя (Круя?). И в тази планина Сасина нейните хора и народа не са подчинявани никога ... (Anonymos 2007: 155–156).*

Това са само някои интересни сведения от запазените текстове на западни поклонници, преминали през XV в. покрай Адриатическото крайбрежие на Балканите и по-конкретно – покрай албанските брегове. Тези текстове – дневници, итинерари, пътеписи, съдържат множество любопитни описания на природни забележителности, местности и селища в Истрия, Далмация, Албания, Пелопонес, както и от вътрешността на Балканите. Западните пътешественици не крият своя жив интерес и отразяват всички подробности от обичаите, облеклото, поминъка, религиозната практика, архитектурните постижения, както и историческото битие на местното население в този преломен за Балканите XV век – когато християнската империя Византия слиза от историческата сцена и нейното място е заето от новата сила в Европа – османските турци.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Мантран 1999: История на Османската империя, под ред. на Р. Мантран, София [Mantran 1999: Mantran, R. (ed.) Istorija na Osmanskata imperija. Sofia.]

Матанов 2002: Матанов, Хр. Средновековните Балкани. Исторически очерци. София, 2002. [Matanov 2002: Matanov, Hr. Srednovekovnite Balkani. Istoricheski ocherti. Sofia, 2002.]

Alessandro Ariosto 2007: Itinerarium (1476–1479). A cura di Fabio Uliana. Alessandria, 2007.

Anonymos 2007: Die Reise eines niederadeligen Anonymos ins Heilige Land im Jahre 1494. Hrsg. Gerhard Fouquet, Peter Lang, Frankfurt am Main, 2007.

Arnold von Harf 1860: Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harf von Cöln durch Italien, Syrien, Aegypten, Arabien, Aethiopien, Nubien, Palästina, die Türkei, Frankreich und Spanien wie er sie in den Jahren 1496 bis 1499 vollendet, beschrieben und durch Zeichnungen erläutert hat. Nach den ältesten Handschriften und mit deren 47 Bildern in Holzschnitt herausgegeben von Dr. E. Von Grootte. Cöln, 1860.

Arnold von Harff 1946: The Pilgrimage of Arnold von Harff. Translated by M. Letts, London, 1946.

Bernhard von Breydenbach 1999: Bernhard von Breydenbach. *Peregrinationes*. Un viaggiatore del Quattrocento a Gerusalemme e in Egitto. Ristampa anastatica dell' incunabolo. Traduzione italiana e note di Gabirella Bartolini e Giulio Caporali. Prefazione di Massimo Miglio. Saggio introduttivo di Gabirella Bartolini, Roma, 1999.

Cardini 2002: Cardini, Fr. In Terrasanta. Pellegrini italiani tra Medioevo e prima età moderna. Milano

Deutsche Reiseberichte 2002: Europäische Reiseberichte des Späten Mittelalters. Hrsg. Von Werner Paravicini. Teil 1. Deutsche Reiseberichte. Bearbeitet von Christian Halm. Frankfurt am Mein, 2002.

Felix Fabri 1843–1849: Fratr. Felix Fabri. Evagatorium in Terrae Sanctae, Arabiae et Aegypti Peregrinationem. Edidit C. D. Hassler, I III, Stuttgartiae, 1843–1849.

Fine 1994: Fine, J. The Late Medieval Balkans, Michigan, 1994.

Ivins 1919: Ivins, W. M. Jr. A First Edition of Breydenbach's Itinerary. *Bulletin of the Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 1919, vol. 14, no. 10.

Konrad Grünemberg 1912: Ritter Grünembergs Pilgerfahrt ins Heilige Land 1486. Herausgegeben und übersetzt von Johan Goldfriedrich und Walter Fränzel, Leipzig, 1912.

Konrad Grünemberg 2005: Konrad Grünemberg. The story of sir Konrad Grünemberg's Pilgrimage to the Holy Land in 1486. Translated and annotated by Kristiaan Aercke from the Dutch translation by A. C. J. De Vrankrijker based on the rare German edition by Walter Fräzel. Centro Interuniversitario di Ricerche sul "Viaggio in Italia", Moncalieri, 2005.

Konrad Grünemberg 2011: Konrad Grünembergs Pilgerreise ins Heilige Land, 1486. Untersuchung, Edition und Kommentar. Diss. Andrea Dänke, 2011.

Roberto de Sancto Severino 1999: Roberto de Sancto Severino, Felice et divoto ad Terrasancta viaggio facto per Roberto de Sancto Severino (1458– 1459). A cura di Mario Cavaglià e Alda Rossebastiano, Alessandria, 1999.

Santo Brasca 1966: Viaggio in Terrasanta di Santo Brasca 1480 con l'itinerario di Gabriele Capodilista 1458. A cura di Anna Laura Momigliano Lepschy. Milano, 1966.

Schéfer 1882: *Le voyage de la Sainte Cyté de Hierusalem*, ed. Ch. Schéfer, Paris

Setton 1978: Setton, K. M. *The Papacy and the Levant, Philadelphia*, 1978.

Stillfried-Alcantara 1875-1884: R. Graf von Stillfried-Alcantara, Ad. M. Hildebrandt (Hrsg.): Des Conrad Grünenberg, Ritters und Burgers zu Constenz, Wappenbuch. Volbracht am nünden Tag des Abrellen do man zalt tusend vierhundert drü und achtzig jar. In Farbendruck neu herausgegeben. Starke, Görlitz (als Faksimile), Saarbrücken, 2009.